

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese

Annaert, H.E.A.P.

Citation

Annaert, H. E. A. P. (2022, September 15). *Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-Francia: de Pagus Renensis van de 4de tot de 8ste eeuw na Chr. : Een archeologische synthese*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3458544>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Transitie tussen de Romeinse periode en de vroege
middeleeuwen in een perifeer gelegen microregio van Noord-
Francia.

De *pagus Renensis* van de 4de tot 8ste eeuw na Chr.
Een archeologische synthese.

Proefschrift

ter verkrijging van

de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof. dr. ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
ter verdediging op donderdag 15 september 2022
klokke 13.45 uur

door

Henrica Emiel Alfons Philomène Annaert

geboren te Merksem
in 1959

Promotor

Prof. dr. F.C.W.J. Theuws (Universiteit Leiden)

Promotiecommissie

Prof. dr. J. Kolen (Universiteit Leiden, voorzitter)

Prof. dr. J.A.C. Vroom (Universiteit Leiden, secretaris)

Dr. R.M.R. van Oosten (Universiteit Leiden)

Prof. dr. L. Verslype (Université Catholique de Louvain)

Dr. H. M. van der Velde (ADC Archeo projecten)

Dit project kwam mede tot stand dankzij de financiële steun van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO)

INHOUDSTAFEL

Inhoudstafel

Voorwoord en dankwoord	9
1 Inleiding	15
1.1 Onderzoekskader	15
1.2 Huidige stand van zaken en problematiek binnen het onderzoeksdomein	16
Vernieuwende tendens in het onderzoek	16
<i>Status quaestionis</i> van het onderzoek in de provincie Antwerpen met een bredere kijk naar de aanpalende gebieden	18
1.3 Algemene fysisch-geografische context	21
1.4 Onderzoeksvraag	22
1.4 Aanpak en structuur	22
Methodologie	22
Structuur	25
2 Broechem en de <i>pagus Renensis</i>	29
2.1 Archeologisch onderzoek van het vroegmiddeleeuwse grafveld in de wijk <i>Nierlanders</i> te Broechem (2001-2003 en 2007-2010)	29
2.2 Waarom Broechem en de <i>pagus Renensis</i> een ideale <i>case</i> vormen als basis voor een vernieuwde studie naar de vroegmiddeleeuwse samenleving in Noord-Francia	34
2.2.1 Onderzoek vanuit een hedendaagse onderzoeksvisie	34
2.2.2 Ruimtelijke en chronologische situering Broechem	39
2.2.3 Het begrip <i>pagus</i> en de <i>pagus Renensis</i>	42
2.3 Afbakening van het studiegebied	45
2.3.1 Ruimtelijke afbakening	45
2.3.2 Chronologische afbakening	46
3 De beschikbare dataset	49
3.1 De archeologische bronnen	49
3.1.1 Inleiding	49
3.1.2 Bewoning	51
3.1.3 Funeraire sites	94
3.2 Geschreven bronnen	100
3.2.1 Plaatsnamen	100
3.2.2 Andere geschreven bronnen	118
4 Transitie Romeinse periode naar vroege middeleeuwen in de <i>pagus Renensis</i>	123
4.1 Chronologie	123
4.1.1 Laat-Romeins, Frankisch, Germaans of Merovingisch?	123

4.1.2 De periode van de 4de tot 6de eeuw: een nieuwe identiteit	126
4.1.3 De periode van de 7de en 8ste eeuw: een periode van verandering	130
4.2 Ruimte en landschap	133
4.2.1 Hydrografie	133
4.2.2 Geologie en bodem	154
4.2.3 Topografie	165
4.2.4 Klimaat	172
4.2.5 Mobiliteit	174
4.3 Sociaaleconomisch leven	181
4.3.1 <i>Peasant communities</i> ?	181
4.3.2 De rol van de <i>peasant</i> in de exchange-netwerken	189
4.4 Geestelijke leefwereld: voorouders versus christianisatie	202
4.4.1 Inleiding	202
4.4.2 Pre-christelijke situatie	204
4.4.3 Christianisatie	239
5 Onderscheidt dit transitieproces in de <i>pagus Renensis</i> zich van andere aangrenzende micro-regio's?	261
5.1 Kempen en Texandria	261
5.2 Het noorden: deltagebied Schelde, Maas en Rijn, Noordzeekust tot Wesermonding en het Centraal Nederlands Rivierengebied	264
Het deltagebied van Maas en Rijn	264
De noordelijke kustgebieden tot de Weser- en Elbemonding	267
Centraal-Nederlands Rivierengebied	269
5.3 Boven-Schelde- en Leievallei, Kanaalkust tot Scheldemonding	270
5.4 Midden-Maasvallei	274
5.5 Rijnvallei	278
5.6 Angelsaksische koninkrijken van Zuidoost-Engeland	280
6 Identiteit en rol van de bevolking in de <i>pagus Renensis</i> in de transitieperiode 4de tot 8ste eeuw?	285
6.1 Algemene kenmerken van het transitieproces in Noord-Francia	285
6.1.1 Gelijklopende evolutie	285
6.1.2 Balans tussen geromaniseerde en geermaniseerde waarden	286
6.2 <i>Pagus Renensis</i> : identiteit en rol in Noord-Francia	288
6.2.1 Kenmerken van een <i>peasant community</i>	288
6.2.2 De <i>pagus Renensis</i>	290
6.2.3 De rol van de <i>peasant agency</i> van de <i>pagus Renensis</i> in de socio-economische ontwikkeling van Noord-Francia	291
7 Conclusies en aanbevelingen voor toekomstig onderzoek	297

8 Bibliografische verwijzingen.....	303
9 Lijsten van figuren, platen, tabellen en grafieken	359
Lijst van de figuren/ <i>List of the figures</i>	359
Lijst van de platen/ <i>List of the plates</i>	365
Lijst van de tabellen/ <i>List of the tables</i>	366
Lijst van de grafieken/ <i>List of the graphs</i>	367
BIJLAGE 1.....	373
Bijlage 2	487
Nederlandse samenvatting	491
English Summary	499

VOORWOORD

Voorwoord en dankwoord

Voorwoord

Het proces dat dit doctoraatsonderzoek doorlopen heeft, lijkt min of meer op de processie van Echternach. Bij mijn inschrijving als doctoraatsstudent in februari 2007 had ik er geen flauw vermoeden van dat dit traject zo'n 15 jaar van mijn loopbaan in beslag zou nemen. Het te volgen parcours kende dan ook veel obstakels.

Eerst en vooral was er de onvoorziene gelegenheid om de opgravingen van het Merovingische grafveld van Broechem in het startjaar van mijn doctoraal onderzoek terug aan te vatten. Dit was een opportuniteit niet alleen om het volledige grafveld bloot te leggen maar ook om het onderzoek in zijn totaliteit te kunnen doorvoeren. Dit archeologisch onderzoek duurde tot 2011. Pas dan kon het interdisciplinaire *post-excavation* onderzoek van start gaan. Toen al stond vast dat de eindpublicatie van het grafveld prioritair was maar uiteindelijk wel deel zou uitmaken van het doctoraat.

In datzelfde jaar 2011 voltrokken zich grondige hervormingen binnen het voormalige Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (VIOE). Tot dat jaar was dit instituut een wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Overheid waarvan de onderzoekers zelfs de aanmoediging kregen om zich in een doctoraatstraject te begeven. Het instituut werd echter opgenomen in een grotere administratieve entiteit, het agentschap Onroerend Erfgoed (OE) waarvan de missie en visie vooral gericht waren op beheer en beleid. Voor de archeologen van het ex-VIOE betekende dit een vaak moeilijke ommekeer naar onderzoek met een focus op het beheer en beleid van het erfgoed. De publicatie van het grafveld van Broechem kwam op de lijst van de zgn. 'afwerkingsscenario's' en was veilig gesteld maar het doctoraatsonderzoek naar de ruimere regio van de *pagus Renensis* behoorde plots niet meer tot mijn takenpakket.

Ondertussen had ik zelf de functie van teamverantwoordelijke opgenomen, een rol die me zeker beviel ook mede dankzij de aangename sfeer tussen de andere teamverantwoordelijken binnen de afdeling onderzoek en bescherming en de enthousiaste teamleden. Als teamverantwoordelijke ontbrak me echter meer en meer de tijd om me ten volle aan het doctoraat te wijden, dat daardoor op de achtergrond verzeilde.

Nieuwe hervormingen binnen het agentschap in 2015 leidden tot het schrappen van de functies van teamverantwoordelijke en tot de aanstelling van directeurs. Het leek alsof twee belangrijke drijfveren in mijn loopbaan voorgoed verdwenen waren.

Dit doctoraat had er niet gelegen zonder de aanmoedigingen van mijn begeleiders. Vooral het inspirerende gesprek met Dries Tys en Laurent Verslype in het najaar van 2017 gaf me nieuwe energie om mijn onderzoeksparcours toch door te zetten. Ik volgde de voetsporen van mijn collega's Vincent Debonne en Sofie Vanhoutte en vroeg de bijzondere doctoraatsbeurs van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (FWO) aan. Enigszins tot mijn verbazing kende het FWO me de beurs ook daadwerkelijk toe. Tegelijkertijd kreeg ik de kans om mee te werken in het CRUMBEL-project dat ondertussen aan de VUB van start gegaan was. Meer nog, binnen CRUMBEL werden financiële middelen vrijgemaakt om me nog een extra jaar als bursaal

onderzoeker van de MARI Research Group binnen de VUB te betalen. Dankzij deze kansen, kreeg ik de gelegenheid om het agentschap tijdelijk vaarwel te zeggen zodat ik me ten volle kon toeleggen op het uitschrijven van mijn dissertatie.

Zelf heb ik ten volle genoten van mijn onderzoeksjaren. Ik ben het FWO en de CRUMBEL-coördinatie dan ook ontzettend dankbaar dat ze mij het vertrouwen en de kans geboden hebben om dit project af te ronden.

Zowel chronologische overgangperiodes uit ons verleden als de funeraire archeologie hebben me al van tijdens mijn universitaire opleiding aan het hart gelegen. Mijn licentiaatsverhandeling had de Romeinse *tumuli* in de *Civitas Tungrorum* als thema. En eens aan het werk als archeoloog vielen vele opgravingen binnen deze thema's: de Alfsberg in Kontich uit de overgang van de ijzertijd naar de Romeinse tijd, het urnenveld van het Klein Heike te Ravels, de inheems-Romeinse necropool aangelegd op twee bronstijdgrafheuvels te Weelde en dan de ultieme opgraving waar elke archeoloog van droomt nl. een Merovingisch grafveld te Broechem dat dan ook nog eens het grootste blijkt dat ooit in Vlaanderen is opgegraven. De publicatie ervan kwam reeds tot een goed einde mede dankzij de erg gewaardeerde medewerking van Frans Theuws. Dit doctoraatsonderzoek gaat nog een stap verder en probeert zicht te krijgen op de leefwereld van de mensen die ooit hun laatste rustplaats kregen te Broechem. Hopelijk kan ik met mijn onderzoek aantonen dat het alles behalve duistere tijden waren en dat het in deze overgangperiode best wel mogelijk was om een vreedzaam leven te leiden binnen een multiculturele samenleving.

Dankbetuiging

Uiteraard ben ik de meeste dank verschuldigd aan mijn voormalige promotor Dries Tys die tot mijn grote spijt zijn taak niet tot het laatste moment heeft kunnen volbrengen. Verder uiteraard veel dank aan mijn initiële begeleiders Frans Theuws van de universiteit Leiden en Laurent Verslype van de UCL. Ze zijn alle drie boegbeelden van de vroegmiddeleeuwse archeologie, dus een betere ondersteuning had ik niet kunnen wensen. Ondanks ze me zelfstandig aan het werk lieten, waren ze op elk moment bereid om nieuwe ideeën aan te reiken, tekstpassages na te lezen, feedback te geven en indien nodig me een andere richting in te sturen. Bovendien ben ik extra dank verschuldigd aan Frans Theuws die begin 2022 de rol van promotor heeft overgenomen en alles in het werk heeft gesteld om een promotie aan de universiteit van Leiden te verwezenlijken.

Vele woorden van dank ook aan mijn collega's van het agentschap Onroerend Erfgoed die me steeds enthousiast aangemoedigd hebben. Onze directeur Marnix Pieters steunde me vanuit zijn eigen ervaring volop in de uitwerking van dit doctoraat. Bij CAI-medewerkers Erwin Meylemans, Katrien Cousserier en Isabelle Jansen kon ik steeds terecht voor lijstuittreksels met vroegmiddeleeuwse sites en aangepaste versies ervan na elke *CAI-refresh*. Alexis Wielemans stond me vaak bij in het vinden van de gewenste publicaties of artikels, ook al waren ze niet aanwezig in de rekken van de OE-bibliotheek. Monique Vanvinckenroye was steeds bereid om me te helpen mijn weg te vinden in de Q-GIS wereld, ook al bleek die soms plots van mijn computerscherm verdwenen. Sylvia Mazereel zorgde ervoor dat de finale layout van dit proefschrift een piekfijn uitzicht kreeg. Peter Van den Hove wil ik graag danken voor zijn visie en de discussies over de chronologie van de site Sint-Lambertuskerk te Muizen. Extra steun en begrip kreeg ik van Jan Moens, Sofie Vanhoutte en Vincent Debonne die de voorbije jaren in hetzelfde vaarwater gezeten hebben en ten volle begrepen hoe hobbelig het parcours van een doctoraat kan zijn. Sofie en Vincent deelden me hun ervaring voor de FWO-aanvraag terwijl Jan me nuttige tips gaf inzake de eindlay-out van de tekst. Het was verder ook een aangename beleving dat vele collega's o.a. Anton Ervynck, Koen De Groote, Marleen Martens, Brigitte Cooremans en Geert Vynckier, ook tijdens mijn afwezigheid op het agentschap en tijdens mijn ziekteperiode contact bleven houden en me moed inspraken. Hetzelfde gevoel geven me de regelmatige babbels, etentjes en terrasjes (in het pre-CORONA-tijdperk) met collega's Sofie Debruyne, Alde Verhaert, Elly Heirbaut, Geert Vynckier en oud-collega's Rob Vanschoubroek en Luc Van Impe.

Verder waardeer ik de samenwerking en steun van mijn CRUMBEL-collega's: een fantastisch, jong, hecht en internationaal team dat ik zeker heb gemist sinds september 2020!

Niet te vergeten de talrijke externe collega's die me de nodige informatie bezorgden vanuit hun expertise en kennis: Ignace Bourgeois van de dienst Erfgoed van de provincie Antwerpen, Tim Bellens en Anne Schrijvers van de stadsarcheologische dienst van de stad Antwerpen en

Maarten Bracke van A&B Archeologie. Ook Howard Williams van Chester University (UK) en Terje Oestigaard van Uppsala University (Zweden) voor de begeesterende discussies over crematie en grafrituelen.

De *English summary* is een geslaagd eindproduct geworden dank zij mijn dochter Deirdre De Smet die bereid was om de tekst te reviseren vanuit haar opleidingservaring als vertaler.

Een allerlaatste woord van dank moet gericht worden aan mijn gezin, familie en vrienden die wellicht blij zullen zijn dat het onderwerp 'doctoraat' niet meer overheersend aan bod zal komen tijdens dagelijkse gesprekken, familiale bijeenkomsten of etentjes onder vrienden.

Ekeren, 25 mei 2022